

МАМЛАКАТИМИЗДАГИ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРНИНГ СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ



<https://doi.org/10.5281/zenodo.10533006>

З.Юлдошев

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Статистика агентлиги бошқарма бошлиғи, PhD

Бутун дунёда содир бўлаётган демографик ўзгаришлар бутунги кундаги халқаро даражадаги энг долзарб масалалардан бири десак адашмаймиз. Бир томондан ривожланган ва баъзи ривожланаётган давлатларда кузатилаётган демографик инқироз олимлар ва ҳукуматларда хавотир уйғотаётган бўлса, бошқа томондан, иккинчи дунё мамлакатларида озик-овқат ресурсларига номутаносиб равишда содир бўлаётган юқори даражадаги демографик ўсиш мамлакатлар ҳукуматларини шошириб қўймоқда. Айни ушбу хавотирлар мамлакатларда демографик муаммоларни чуқур татбиқ қилиш ва демографик тадқиқотлар олиб бориш заруриятини оширмоқда.

Муҳтарам юрбошимиз Шавкат Мирзиёев 2022 йил 20 декабрь куни Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига йўллаган мурожаатида, “... бу йил аҳолимиз 36 миллиондан ошди. Ҳар йили сафимизга қарийб 900 минг янги авлод қўшилмоқда. Ўзбекистон деб аталмиш катта ва иноқ оиланинг ҳар бир аъзоси тинч ва фаровон ҳаёт кечирishi учун зарур шарт-шароитлар яратиш йўлида тинимсиз изланылмиш”, деб таъкидлашлари ҳам бежиз эмас, албатта.

Шуни таъкидлаш керакки, аҳоли сони ўсишининг ижобий ва салбий томонлари унинг қандай бошқарилишига қараб катталаштирилиши мумкин. Масалан, агар мамлакат аҳолиси адекват режалаштиришсиз тез ўсиб борса, бу аҳолининг ҳаддан ташқари кўпайиши, моддий заҳираларнинг етишмаслиги ва атроф-муҳитнинг бузилиши каби муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Бироқ, агар мамлакат аҳолиси аста-секин ва барқарор ўсиб борса, бу иқтисодий ўсиш, технологик инновациялар ва ҳаёт сифатининг яхшиланиши каби қатор имтиёзларга олиб келиши мумкин.

Бугунги кунда мамлакатимиз аҳолиси сонининг ошиб бориши ўзига хос демографик жараёни юзага келтирмоқда. Аҳоли ўртасидаги туғилиш, вафот этиш, никоҳ ва ажрим, аҳолининг кўчиб келиши ва кўчиб кетиш кўрсаткичларидаги ўзгаришлар демографик сиёсатни олиб боришда устувор вазифаларни белгилашни талаб этмоқда.

Демографик сиёсат аҳоли сиёсатининг асосий қисми бўлиб, жамият тараққиётининг турли босқичларида, турли давлатларда ўзига хос

хусусиятларга, йўналишларга эгадир. Аҳоли сиёсати демографик сиёсатга қараганда кенг қамровли бўлиб, аҳолини ривожлантириш мақсадида олиб бориладиган ижтимоий-иқтисодий сиёсат йўналиши ҳисобланади [1].

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар Қ.Абдурахмонов ва Х.Абдурамановлар “демографик сиёсат” тушунчасига қуйидагича таъриф берган: “Демографик сиёсат деганда, ҳозирги давр ҳамда узоқ муддатли истиқбол учун аҳолининг такрор барпо бўлиши ва динамикаси соҳасида муайян бир сифат ва миқдорга эришишни назарда тутувчи бирлашган воситалар ва фикрлар бирлигининг давлат миқёсида қабул қилинган тизими тушунилади” [2].

Демография статистикаси доимий аҳоли сони, тирик туғилиш, ўлим (вафот этиш), гўдаклар ўлими, болалар ўлими, оналар ўлими, ўлим сабаблари, никоҳ, никоҳдан ажралиш (никоҳни бекор қилиш), шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, аҳоли миграцияси (кўчиб келиши ва кўчиб кетиши) ва ички миграция кўрсаткичларининг ҳосил бўлиши натижасида шаклланади.

Статистик таҳлил натижаларига эътибор қаратадиган бўлсак, Ўзбекистон доимий аҳолиси сони 2013 йилда 29 993,5 минг кишини ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2023 йилга келиб 36 024,9 минг кишига етди. Бу шуни англатадики, Ўзбекистон доимий аҳолиси сони 10 йил ичида қарийб 6 031,4 минг киши (2013 йилга нисбатан 20,1 % га ошган)га кўпайганини ҳамда аҳоли ўртасида туғилиш жараёни кескин ошаётганлигини кўрсатади (1-жадвал) [3].

Доимий аҳоли – рўйхатдан ўтказилаётган вақтда муайян аҳоли пункти ёки ҳудудда доимий истиқомат қилаётган аҳолидан иборат бўлиб, бунга ушбу ҳудудда доимий рўйхатда турган, лекин вақтинча яшамайдиган аҳоли ҳам киритилади.

1-жадвал

Доимий аҳоли сонининг ҳудудлар кесимида тақсимланиши

Ҳудудлар	2013 й.	2015 й.	2017 й.	2019 й.	2021 й.	2023 й.
Ўзбекистон Республикаси	29993,5	31022,5	32120,5	33255,5	34558,9	36024,9
Қорақалпоғистон Республикаси	1711,8	1763,1	1817,5	1869,8	1923,7	1976,2
Андижон	2756,4	2857,3	2962,5	3066,9	3188,1	3322,7
Бухоро	1729,7	1785,4	1843,5	1894,8	1947,1	2009,7
Жиззах	1205,0	1250,1	1301,0	1352,4	1410,5	1475,5
Қашқадарё	2831,3	2958,9	3088,8	3213,1	3335,4	3482,3
Навоий	888,4	913,2	942,8	979,5	1013,6	1055,5
Наманган	2458,7	2554,2	2652,4	2752,9	2867,5	2997,5
Самарқанд	3380,9	3514,8	3651,7	3798,9	3947,7	4118,2

Сурхондарё	2260,6	2358,3	2462,3	2569,9	2680,8	2806,5
Сирдарё	750,6	777,1	803,1	829,9	860,9	896,6
Тошкент	2695,7	2758,3	2829,3	2898,5	2975,9	2993,4
Фарғона	3329,7	3444,9	3564,8	3683,3	3820,0	3976,3
Хоразм	1653,8	1715,6	1776,7	1835,7	1893,3	1958,1
Тошкент ш	2340,9	2371,3	2424,1	2509,9	2694,4	2956,4

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, 2023 йилда республикада доимий аҳоли сонининг энг юқори улуши Самарқанд (2013 йилга нисбатан 21,8 % га), Фарғона (2013 йилга нисбатан 19,4 % га), Қашқадарё (2013 йилга нисбатан 23,0 % га) ва Андижон (2013 йилга нисбатан 20,5 % га) вилоятлари кўрсаткичига тўғри келса, энг паст улуши Сирдарё, Навоий ва Жиззах вилоятлари ҳиссасига тўғри келмоқда.

Доимий аҳоли сонининг ортиб бориши, албатта, аҳоли ўртасида туғилиш жараёнининг кўпайиши билан узвий боғлиқдир.

Статистик маълумотлар шуни кўрсатадики, мамлакатимизда 2022 йилда жами туғилганлар сони 932 217 нафарни ташкил этган бўлиб, шундан жами туғилган ўғил болалар сони 482 368 нафар (жамига нисбатан 51,74 %), қиз болалар сони 449 849 нафар (жамига нисбатан 48,26 %)га тенг (2-жадвал).

2-жадвал

Туғилганлар сони

нафар

	2017 й	2018 й	2019 й	2020 й	2021 й	2022 й
Туғилганлар сони	715 519	768 520	814 960	841 817	905 211	932 217
<i>шундан:</i>						
Ўғил бола	372 414	403 304	423 262	436 351	468 48	482 368
Қиз бола	343 105	365 216	391 698	405 466	436 727	449 849

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, 2017 йилда республикада жами туғилганлар сони 715 519 нафарни ташкил этган. Бу кўрсаткич 2022 йилга келиб 30,3 фоизга ошганини кузатиш мумкин. Шундан туғилган ўғил болалар улуши 2022 йилда 2017 йилга нисбатан 29,5 фоизга ошган бўлса, қиз болалар улуши эса 31,1 фоизга ошган.

Таҳлил натижаларига кўра, қиз болаларнинг ўсиш суръати 5 йил давомида ўғил болалар улушига нисбатан юқори бўлсада, аммо мутлақ

кўрсаткич нуқтаи назаридан ўғил болаларнинг туғилиши юқорилиги кузатиш мумкин.

Ўғил болалар қизларга қараганда бир оз кўпроқ туғилади, аммо бутун дунёда аёлларнинг умр кўриш давомийлиги эркакларникидан юқори. Шу сабабли, ривожланган мамлакатларда ва аллақачон кўплаб ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг аёллар улуши эркакларникидан бир оз юқори.

Сўнги 3 йил давомида Ўзбекистонда ўлим ҳолатлари олдинги даврларга қараганда пасаётганини кузатиш мумкин.

Статистик маълумотларга қараганда, мамлакатимизда 2022 йилда вафот этганлар сони 172 068 нафарни ташкил этиб, 2021 йилда – 174 541 нафар, 2020 йилда – 175 625 нафарга тенг бўлган. Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган ўлганлар сони 2022 йилда 4,8 нафарни ташкил этган.

Ўлимнинг умумий коэффиценти қиймати 10 промиллегача бўлса, ўлим даражаси паст, 10,0-14,9 бўлса - ўртача, 15,0-24,9 бўлса - юқори, 25,0-34,9 бўлса - жуда юқори, 35,0 ва ундан юқори бўлса фавқулодда юқори ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб қайд этиш мумкинки, халқаро мезонлар бўйича Ўзбекистон дунёда ўлим кўрсаткичи энг паст бўлган мамлакатлар қаторига киради.

Юқори туғилиш даврида (1950–1965 йиллар) туғилганлар сони бугунги кунда кексалар сафига ўтиши туфайли мазкур қатламдаги аҳоли сони юқори суръатда ўсмоқда. Жумладан, мазкур гуруҳдаги фуқаролар сони 1991 йилда 1 635,7 мингдан 2022 йилда 4 128,1 мингга (ёки 2,5 мартага) ошди. Жами аҳоли сонидagi улуши эса мос равишда 7,7 фоиздан 11,2 фоизга ортди.

БМТ демографлари томонидан қариш жараёнини баҳолаш мақсадида уч босқичли мезон ишлаб чиқилган. Демак, 65 ва ундан юқори ёшдаги аҳоли улуши 4,0 фоиздан кам бўлса – демографик ёш, 4,0-7,0 фоиз бўлса – кексайиш бўсағасида, 7,0 фоиздан ошса ҳудуд аҳолиси демографик кекса ҳисобланади.

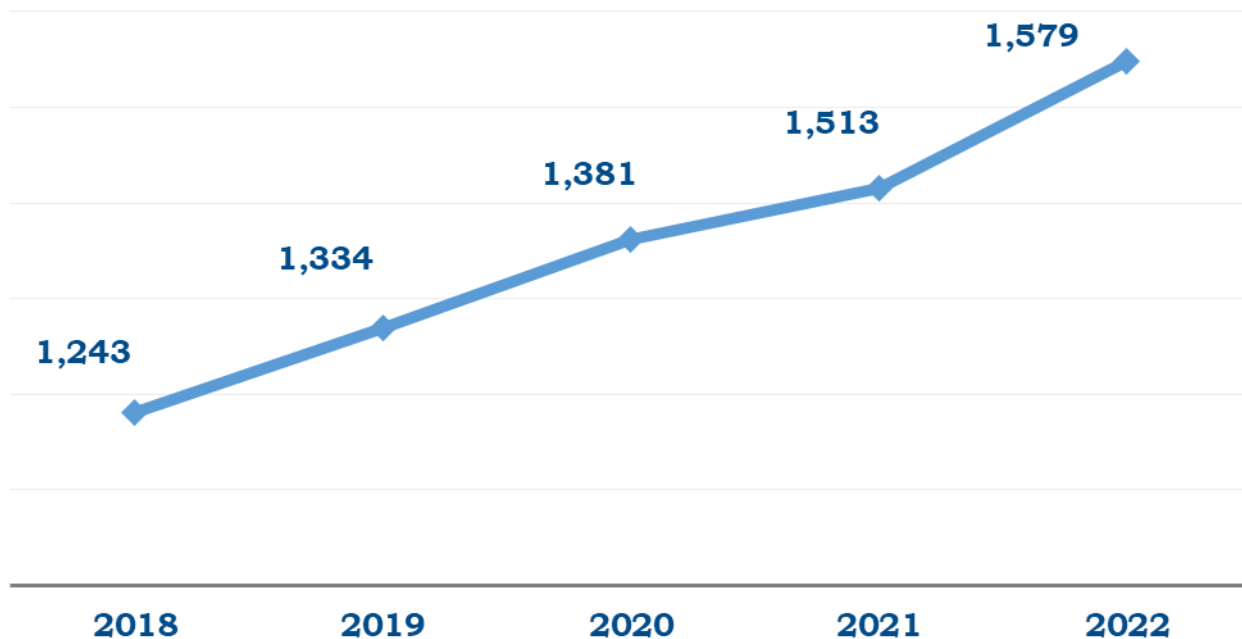
2021 йилда Ўзбекистонда 65 ва ундан юқори ёшдагилар салмоғи 5,1 фоизни ташкил этди. Демак, халқаро мезонлар бўйича Ўзбекистон “демографик кексайиш бўсағасида”ги мамлакатлар қаторига киради.

Демографлар аҳоли сиёсатини “давлат органлари ва бошқа махсус институтларни аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёнларини тартибга солиш соҳасидаги аҳоли сони, таркиби, жойлашуви ва сифати динамикасининг тенденцияларини сақлаб қолишни ёки ўзгартиришни назарда тутувчи аниқ мақсадга йўналтирилган фаолияти сифатида таърифлашган [3].

Инсонларининг туғилиши ва вафот этиши орқали авлодлар алмашинуви жараёнида аҳоли сони ҳамда таркибининг мунтазам янгиланиб бориши натижасида аҳолининг такрор барпо бўлиши юзага келади.

Бир аёлдан туғилиб репродуктив давр (15-49 ёш) охиригача етиб борган қизлар ўртача сонининг ифодаланиши **аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто-коэффициентини** билдиради. Аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто-коэффициенти немис олими Р. Кучинский томонидан таклиф етилган ва фанга киритилган.

Демографлар томонидан нетто-коэффициентини баҳолаш мақсадида уч босқичли мезон ишлаб чиқилган. Агар нетто-коэффициенти 1,0 дан кам бўлса, мамлакат демографик камайиш жараёнида, 1,0 га тенг бўлса, демографик турғунлик ва 1,0 дан ошса, демографик ўсиш жараёнида бўлади (1-расм).



1-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича нетто-коэффициенти динамикаси, нафар

Ўзбекистон Республикасида аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто-коэффициенти 1,579 ни ташкил етмоқда. Бу еса, халқаро мезонлар бўйича Ўзбекистон Республикаси демографик ўсиш жараёнида эканлигини англатади.

Юқорида қайд етилган демографик кўрсаткичлардан хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистондаги демографик жараёнларда кескинлик, беқарорлик ва салбий ўзгаришлар кузатилаётгани йўқ. Кутилмаларга кўра, мамлакатимиз аҳолиси 2030 йилга бориб 41 миллион кишидан ошади.

Лекин яқин келажакда кузатиладиган аҳоли ўсиши, туғилишлар сонининг ошиши, умумий аҳоли таркибида ёшлар улушининг ошиши меҳнат бозорида меҳнат ресурслари сонининг ортишига олиб келади ва янги иш ўринларини кўпайтиришни талаб этади. Кутилаётган демографик кўрсаткичларга мувофиқ равишда турли параметрларга ўзгартириш киритиш, узок муддатли ривожланиш стратегиялари ишлаб чиқиладиганда ушбу кўрсаткичларни

инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, меҳнат ресурслари сонининг ошиши натижасида кузатилиши мумкин бўлган ишсизлик кўрсаткичи барқарорлигини таъминлаш, ижтимоий объектлар сонини тизимли равишда кўпайтириш, аҳоли сонининг кўпайишини инобатга олиб, шаҳарлар бош режаларини тузиш, келажакда аҳоли сонининг ошиши сабаб янада жиддийлашадиган чучук сув етишмовчилиги муаммоси оқибатларини юмшатиш чора-тадбирларини ишлаб-чиқиш, озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги саноати хавфсизлигини ошириш кечиктириб бўлмас вазифалардир. Айниқса, аҳоли сонининг ошиб бориши билан энг катта босим оладиган соғлиқни сақлаш ва таълим тизимида бўладиган ўзгаришларни тўғри баҳолаш ва демографик кўрсаткичларга мутаносиб ижтимоий сиёсат юритиш давлат ва халқ тараққиётида кузатилиши мумкин салбий оқибатларни камайтиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Т.: ЎзМУ, 2001. – 41-б.
2. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qo'llanma. – Т.: Noshir, 2011. – 296 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлигининг расмий сайти маълумотлари асосида, stat.uz.
4. Демография. Современное состояние и перспективы развития: Учеб. пособие/ Под ред. Д.И. Валентея. -М.: Высшая школа, 1997. – С.259.